

Oriental universiteti magistranti,

Ijtimoiy va siyosiy fanlar instituti,

Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar fakulteti dekani,

Adxamov Rustam Ravshanovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada: «mafkuraviy kompetentlik» tushunchasiga umumta'lim maktab rahbarlari kasbiy faoliyati nuqtai nazaridan aniqlik kiritish; umumta'lim maktab rahbarlari mafkuraviy kompetentligini rivojlantirishga mo'ljallangan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish texnologiyalarini aniqlash yo'llarini ko'rsatib berish; maktab rahbarlarining kundalik faoliyatini aniqlash orqali mafkuraviy kompetentlikni baholash mexanizmini takomillashtirish; umumta'lim maktab rahbarlarida menejerlik ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha tushunchalar berilgan va ushbu tushunchalar bo'yicha kimlar tadqiqot olib borayotganligi ko'rsatib o'tilgan. **Kalit so'zlar:** mafkura, kompetentlik, kasbiy faoliyat, texnologiya, mexanizm, menejer, ko'nikma, tadqiqot, atrategiya, taktika.

Annotation: In this article: clarification of the concept of "ideological competence" from the point of view of the professional activity of general education school leaders; to show the ways of determining the technologies of organization of spiritual and educational events designed to develop the ideological competence of general education school leaders; improvement of the evaluation mechanism of ideological competence by determining the daily activities of school leaders; Concepts on the formation of management skills in general education school leaders are given and it is shown who is conducting research on these concepts.

Key words: ideology, competence, professional activity, technology, mechanism, manager, skill, research, strategy, tactics.

Bugungi kunda dolzarb tushunchalardan biri bu mafkuradur. Mafkura-bu g'oyalar, qadriyatlar, e'tiqodlar va siyosiy tamoyillar tizimi bo'lib, u odamlar guruhining harakatlari va tafakkurini belgilaydi va unga yo'naltiradi. Mafkura siyosat, din, iqtisodiyot, ijtimoiy masalalar va hayotning boshqa sohalari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. U o'ziga xos siyosiy yoki diniy ta'limotlar, falsafiy tushunchalar, ijtimoiy ideallar va tamoyillarni o'z ichiga olishi mumkin. Mafkura siyosiy partiyalar, harakatlar yoki guruhlarini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi, qaror qabul qilish va jamiyat rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin.

Mafkurani tadqiq etishda, ayrim shaxslar bu masalaga xuddi nopok yoki xavfli narsaga qaragandek nazar tashlaydilar. Ular mafkuraning inson faoliyati bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy ong mahsulini tushunmaydilar. Ko'p holatda, mafkurani tor mazmunda, bugungi kundagi mafkuralarning g'ayriinsoniy missiyaga bog'langan holda tushunadilar. Shu nuqtai nazrdan kelib chiqqan holda, eng avvalo, mafkura tushunchasini tahlil etishdan boshlash maqsadga muvofiq.

Mafkura jamiyatni shakllantirish va tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. U odamlarga dunyoga bo'lgan qarashlarini va boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatlarini belgilaydigan ma'lum qadriyatlar va e'tiqodlarni taklif qiladi. Mafkura odamlarni umumiy maqsadlar va g'oyalar atrofida birlashtirish, jamiyatning o'ziga xos qiyofasini va uning kelajakdagi rivojlanishini yaratish uchun ishlatilishi mumkin. Mafkuralar boshqacha va qarama-qarshi bo'lishi mumkin.

«Mafkura» so'zi arabchadan olingan bo'lib, qarashlar va e'tiqodlar tizimini, majmua degan ma'noni anglatadi. Mafkura keng o'ragnilganda – jamiyatdagi huquqiy, siyosiy, ahloqiy, didniy, falsafiy, ilmiy qarashlar, g'oyalar va fikrlar majmuidur. Evropa mamlakatlari tilida mafkura «ideologiya» sifatida talqin qilinadi.

Mafkura atamasi ilk bor fanga XVIII asr oxirlarida Fransiyada Destut de Treysi (1754 - 1836) (1-rasm) tomonidan kiritilgan.

Fransuz ma'rifatparvar mutafakkiri Treysi, ilohiy va metafizik nuqtai nazardan farqli o'laroq, sezgi tajribasi va idrokiga asoslangan g'oyalarni ko'rish uchun nuqtai nazarni o'rnatishga harakat qildi. U "g'oyalar ilmi" ni o'rnatishga harakat qilib, uni "mafkura" deb atadi. Treysi g'oyasini tarqatgan ma'rifatparvar mutafakkirlarni "mafkurachilar" deb atashgan. Uning 1801 yilda nashr etilgan «Идеология элементов» asarida g'oyalarning vujudga kelishi, turlari va

1-rasm. Destut de Treysi

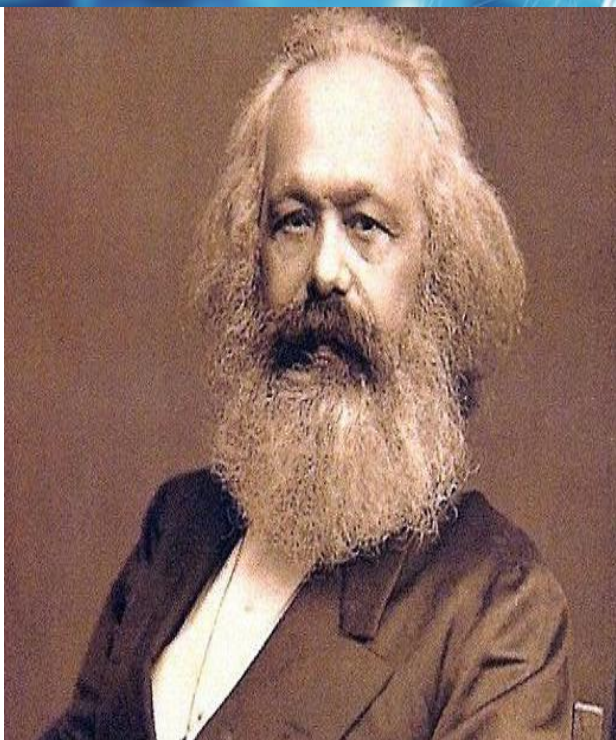
rivojlanishi, umumiy qonuniyatlari haqida fikrlar bildirgan. Treysi Et`en Kondil`yak bilan birgalikda g'oyaning vujudga kelishining umumiy prinsiplari va inson bilimning asoslari haqidagi fanni yaratish ustida ish olib borgan. Mazkur ta'limot ilm va ijtimoiy hayotni boshqarishda asosiy prinsiplar o`rnida xizmat qilishi lozim edi. Shuning uchun Destut de Treysi mafkurada bilimlar tizimini ko`rar edi.

Napoleon Banapart inson huquqlari, erkinligi va ma'rifatning boshqa g'oyalarini ilgari surishga harakat qilgan ma'rifatparvar mutafakkirlarni aybladi. U ularni "mafkurachilar" deb atagan ma'nosida "haqiqiy bo'lmagan idealistik aqidaparastlar" degan. Biroq, Karl Marks mafkura atamasiga yangi ma'no berdi, bu esa ushbu atamaning turli xil zamonaviy talqinlarining boshlanishiga aylandi.

Kommunistik mafkurachilar K.Marks (2-rasm) va F.Engel's Destut de Treysidan farqli o'laroq, mafkura tushunchasini «ilmiy bo'lmagan xarakterga ega», deya qarashgan.

K.Marks mafkura kontsepsiyasini o'zining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy nazariyalari doirasida aniqlab berdi. K.Marks uchun "mafkura" bu hukmron sinf ongli yoki ongsiz ravishda

o'tkazgan aqliy munosabat, ong yoki g'oyalar majmui edi. Bu ong ularning shaxsiy manfaatlari uchun amalga oshirildi va ularning g'oyalar to'plami ijtimoiy tizimlar sifatida institutlashtirildi. K.Marks yuqori sinf hokimiyatining yashirin mexanizmlarini fosh qilishga urinib ko'rди va o'zining tanqidiy ta'sirini «mafkurani tanqid qilish» deb atadi.

K.Marks «mafkura» atamasini ikki xil ishlatgan. Umuman olganda, bu iqtisodiy «asos» ga asoslangan g'oyalar, e'tiqodlar, institutlar, qonunlar va ijtimoiy

2- rasm. Karl Marks

tizimlar kabi butun «yuqori tuzilmani» anglatardi. K.Marks, shuningdek, bu atamani huquqiy, ijtimoiy, siyosiy, diniy, falsafiy va madaniy g'oyalar va tafakkurni ifodalash uchun ishlatgan.

K.Marks mafkuraning kelib chiqishini jamiyatning «bazasi/yuqori tuzilishi» modeli haqidagi g'oyasiga asoslanib tushuntirdi. K.Marks nazarida iqtisodiy tuzilma ongning barcha shakllarini, shu jumladan falsafa, din, siyosat va madaniyatni belgilaydi. Shunga ko'ra, barcha madaniy mahsulotlar mafkura sifatida xizmat qiladi. Demak, mafkurani tanqid qilish iqtisodiy tizimlarni, xususan kapitalistik iqtisodiyotni tanqid qilishga olib keldi. K.Marksning mafkurani tanqid qilishi, shu tariqa, iqtisodiy tanqid sifatida amalga oshiriladi.

K.Marksning mafkura tahlili ko'plab tanqidlarga uchradi. Ularning asarlari «mafkura bu yolg'on idrok; jamiyatning ishlab chiqarish asosida moddiy kelishmovchiliklar natijasida paydo bo'luvchi behayo dunyoqarash; yaxlit jamiyat qiziqishi va qarashlari sifatida talqin qilinayotgan, aslida ma'lum sinflarning qiziqihslarini ifoda etuvchi yolg'on qarash», deya izohlandi.

Karl Mannxaym (1893–1947) (3-rasm), nemis sotsiologi, mafkura tushunchasini kengaytirdi. Mannxeym «umumiy», ammo «maxsus» marksistik mafkura konsepsiyasidan «umumiy» kontseptsiyaga o'tishga harakat qildi.

U bilim sotsiologiyasini yaratdi, u inson tafakkuri va u paydo bo'ladigan ijtimoiy kontekst o'rtasidagi bog'liqlikni va g'oyalarning jamiyatga ta'sirini o'rganadi. U «umumiy mafkura konsepsiyasini» Marksning «maxsus mafkura kontseptsiyasidan» ajratib ko'rsatdi va mafkuraning kengroq tushunchasiga asoslangan bilim sotsiologiyasini qurishga harakat qildi.

Mannxaym har qanday fikrda, shu jumladan sotsiologlar mafkuraviy elementlarini (ijtimoiy voqelikning ong, g'oya va tafakkurga ta'siri) tan oldi. Ammo, u o'zini tanqidiy aks ettirish orqali umumiy nuqtai nazarga ega bo'lish mumkinligini ta'kidladi. Garchi Marksning mafkura konsepsiyasi tor va o'z-o'zini tanqid qiluvchi elementlardan mahrum bo'lsa-da, Gannxaymning fikricha, uning konsepsiyasi kengroq va o'zini tanqid qilish funksiyasiga ega edi.

3-rasm. Karl Mannxaym

Manxaymning bilim tuzilmalarini har tomonlama sotsiologik tahlil qilishga ko'maklashish bo'yicha shuhratparast urinishi Frankfurt maktabining marksistlari va neo-marksistlari tomonidan shubha bilan qaraldi. Ular bilim sotsiologiyasining tobora ommalashib

borayotganini marksistik ilhomni zararsizlantirish va xiyonat deb bilishgan.

Germaniya tomonidan Qo'shma Shtatlarga surgun qilingan Xorkxaymer, Adorno va Erich Fromm kabi Frankfurt maktabi nazariyotchilari Freyd psixoanalizi va Amerika empirik tadqiqot usullarini o'z ichiga olgan holda ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan mafkurani tahlil qilishdi. Ular mafkuraga bo'lgan tanqidlarini totalitarizm tahliliga qo'lladilar. Ular millatparastlikni tanqid qilganlar, targ'ibot va madaniy ommaviy manipulyatsiya tufayli oxir -oqibat millatparastlik tarafdorlariga aylanishganini kuzatishdi. Ular fashistlar mafkurasi va ular «totalitar shaxs» deb atagan narsaning kontseptual yaqinligini ko'rsatdilar.

1950-yillardan keyin amerikalik sotsiolog Daniel Bell¹ urushdan keyingi davrni «mafkuraning oxiri» deb tashxis qildi va bu davrning kelishini texnologiya va pozitivizm davri deb baholadi. Frankfurt nazariyotchilari bu pozitivistik tendentsiyalarni tanqid qilishdi, Yurgen Xabermas² esa fan va ilmiy faoliyat mafkuradan xoli emasligini ta'kidladi.

Garold Uolsbi, Charls Blattberg, Uillard Mallinza, Kristian Danker kabi bir qator ijtimoiy-gumanitar fan vakillari ham mafkura tushunchasini tahlil etishga hissa qo'shganlar.

Garold Uolsbining «mafkurani tizimlashtish» borasidagi ishlari mafkura va ijtimoiy sohalar o'rtasidagi farqni o'rganishga qaratilgan.

Charls Blattberg mafkura, siyosiy mafkura va siyosiy falsafa o'rtasidagi farqini o'rgatadi.

¹ Daniel Bell - amerikalik sotsiolog va publitsist, postindustrial jamiyat nazariyasining asoschisi, Garvard universiteti professori.

² Yurgen Xabermas - nemis faylasufi va sotsiologi. Iogann Volfgang Gyote nomidagi Frankfurt universiteti professori. Frankfurt maktabining vakili.

Uillard Mallinza mafkurani u bilan bog'liqligi bilan bir vaqtda undan keskin farq qiluvchi «utopiya» va «tarixiy mifologiya» bilan adashtirmaslik lozimligini ta'kidlaydi.

Kristian Danker «mafura kontseptsiyasini tanqidiy aks ettirishga» chaqirdi. U o'z ishida mafura kontseptsiyasini, shuningdek, epistemologiya va tarix bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tashvishlarni birinchi o'ringa olib chiqishga harakat qildi.

Meta-mafura - mafkuralarning tuzilishi, shakli va namoyon bo'lishini o'rganadigan fan. Meta-mafura mafkuraning izchil fikrlar tizimi, haqiqat haqidagi biron-bir faktik asosga ega bo'lishi mumkin yoki bo'lmasligi mumkin bo'lgan bir necha asosiy taxminlarga tayanib, lekin keyingi fikr o'sadigan urug'lar sifatida xizmat qiladigan sub'ektiv tanlovlardir. Bu nuqtai nazarga ko'ra, mafkuralar to'g'ri ham, noto'g'ri ham emas, balki dunyoni toifalarga ajratishning nisbiy intellektual strategiyasidir. Mafkuraning ijobiy va salbiy ta'siri haqiqiy iymonli shaxslarning g'ayratli bo'lishidan mafkuraviy xatolikka qadar belgilanadi.

«Mafura» so'zi ko'pincha siyosiy nutqda uchraydi, lekin mafkuraning har xil turlari mavjud: siyosiy, ijtimoiy, epistemologik, axloqiy va boshqalar.

Ko'plab siyosiy partiyalar o'zlarining siyosiy harakatlari va dasturlarini mafkuraga asoslaydilar. Bu jamiyatning qanday ishlashi kerakligini tushuntiradigan va ma'lum bir ijtimoiy tartib uchun qandaydir siyosiy va madaniy rejani taklif qiladigan, ijtimoiy harakat, muassasa, sinf yoki katta guruhning ideallari, tamoyillari, ta'limotlari, afsonalari yoki ramzlarining ma'lum axloqiy majmuidir. Siyosiy mafura, asosan, hokimiyatni qanday taqsimlash va undan qanday maqsadda foydalanish kerakligi bilan bog'liq. Ba'zi partiyalar ma'lum bir mafkurani juda yaqindan kuzatib boradilar, boshqalari esa, hech kimni qabul qilmasdan, bir -biriga bog'liq bo'lgan mafkuralar guruhidan ilhom olishlari mumkin.

Siyosiy mafkuraning ikki o'lchovi bor:

1. Maqsadlar: Jamiyat qanday ishlashi kerak (yoki tartibga solinishi kerak).
2. Usullari: Ideal tartibga erishishning eng to'g'ri usullari.

Odatda, har bir mafkurada eng yaxshi boshqaruv shakli (masalan, demokratiya, teokratiya va boshqalar) va eng yaxshi iqtisodiy tizim (kapitalizm, sotsializm va boshqalar) haqida ma'lum g'oyalar mavjud. Ba'zida xuddi shu so'z mafkurani ham, uning asosiy g'oyalaridan birini ham aniqlash uchun ishlatiladi.

Mafkuralar, shuningdek, siyosiy spektrdagi (chap, markaz yoki o'ng kabi) pozitsiyalariga ko'ra o'zlarini aniqlaydilar, lekin bu ko'pincha bahsli. Nihoyat, mafkuralarni siyosiy strategiyalardan (masalan, populizm) va partiya qurilishi mumkin bo'lgan yagona masalalardan (masalan, Evropaga integratsiyaga qarshilik yoki marixuanani qonuniylashtirishdan) ajratish mumkin.

Mafura kontseptsiyasining o'zi (aniq mafkuralar emas, balki) tadqiqotlari tizimli mafura nomi ostida olib borilgan.

Siyosiy mafkuralar jamiyatning turli jihatlarini bilan shug'ullanadi, ulardan ba'zilari: iqtisodiyot, ta'lim, sog'liqni saqlash, mehnat qonuni, jinoyat huquqi, adliya tizimi, ijtimoiy

ta'minot va ijtimoiy farovonlikni ta'minlash, savdo, atrof -muhit, voyaga etmaganlar, immigratsiya, irq, armiyadan foydalanish, vatanparvarlik va o'rnatilgan din. Siyosiy mafkuralarni tasniflashning ko'plab taklif qilingan usullari mavjud.

Ilm -fan ob'ektiv usulni ilgari surganday tuyulsa -da, ba'zilar fanning o'zi ilmiy uslub yoki sotsiologizm ko'rinishidagi mafkuraning bir shakli ekanligini payqashadi.

Mafkura sifatida qabul qilingan fanlardan biri bu ekologiya bo'lib, u Yerdagi tirik mavjudotlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Pertseptual psixolog J. J. Gibson ekologik munosabatlarni odamlarning idrok etishi o'zini anglash va idrokning asosi deb hisoblardi. Tilshunos Jorj Lakoff matematikaning kognitiv fanini taklif qildi, bunda arifmetikaning eng asosiy g'oyalari, albatta, ekologiyada rivojlanib boradigan inson idrokining natijasi yoki mahsuloti sifatida qaraladi.

Chuqur ekologiya va zamonaviy ekologiya harakati ekologiya fanlarini ijobiy mafkura sifatida qabul qilgan ko'rinadi. Yashil iqtisodiyotning zamonaviy amaliyoti ikkala yondashuvni ham birlashtiradi va ilmning bir qismi, mafkuraning bir qismi bo'lib tuyuladi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng, barcha sohalar kabi mafkura sohasi ham tadqiqotchi va olimlar tomonidan tadqiq etila boshlandi va bu yo'nalishda ilmiy maqolalar, ilmiy adabiyotlar yaratila boshlandi. Bu vaqtda xalqning qarashlari va orzu-maqсадlarini bir yo'nalishga burib, kuchlarni uyg'unlashtirish uchun yagona mafkuraviy g'oya zarur edi. Shunday paytda umummilliy va umumdavlat manfaatiga mos keladigan, talab-ehtiyojlarini ma'naviy-ruhiy chanqoqligini qondira oladigan yetuk va barkamol g'oyani yaratish zarur edi. Milliy g'oya ajdodlardan avlodlarga o'tib, asrlar davomida e'zozlab kelinayotgan, shu yurtda yashayotgan har bir inson va butun xalqning qalbida chuqur ildiz otib, uning ma'naviy ehtiyoji va hayot talabiga aylanib ketgan, ta'bir joiz bo'lsa, har qaysi millatning eng ezgu orzu-intilish va umid-maqсадlarini ifoda etadi.

O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasining maqsadi haqida fikr yuritib, uni shunday tariflagan edilar «Xalqni buyuk kelajak va ulug'vor maqsadlari sari birlashtirish, mamlaktimizda yashaydigan, millati, tili va dinidan qat'iy nazar, har bir fuqaroning yagona Vatan baxt-saodat uchun doimo ma'suliyat sezib yashashga chorlash, ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an'analarimizga munosib bo'lishiga erishish, yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da'vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoiylkni hayot mezoniga aylantirish milliy istiqlol mafkurasining bosh maqsadidir».3

Jamiyat hayotida sog'lom g'oya ustivor bo'lib turmasa, odamlarning qalbi va ongini yot, zararli g'oyalar egallab, halqning turmush tarzi izdan chiqaradi. Insonlarning qalbi va ongini egallab, ularni o'z qo'lidagi qurolga aylantirish maqsadi ham dunyoda har xil tajovuzkor oqim va ta'limotlarni o'zaro kurashga undashi, bugungi kunda namoyon bo'lmoqda.

O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov (4-rasm) milliy istiqlol g'oyasining vazifasi haqida to'xtalib shunday degan edilar: «Men milliy istiqlol g'oyasi bugun tez sur'atlar bilan o'zgarayotgan dunyoda o'zligimizni anglash, bizning kimligimizni, qanday buyuk

3 «Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillari» T. «O'zbekiston», 2000 yil.

ajdodlarning merosiga, necha ming yillik tarix, betakror madaniyat va qadriyatlarga ega ekanimizni his etib yahsashga bu boyligni asrab-avaylab, demokratik qadriyatlar butun jahon taraqqiyoti yutuqlari bilan oziqlantirib, yangi o'sib kelayotgan avlodga etkazishga xizmat qilmog'i zarur, deb bilaman».4

Mustaqillikning ilk davrlarida din niqobi ostida turli ekstremistik oqimlar, diniy aqidaparastlar, diniy-konfessional yo'nalishdagi missionerlik tashkilotlari mafkuraviy qadriyatlari shakllanmagan soddadil yoshlarimizni, ularning fikru -

zikrini o'zlarining millatni deformatsiyalovchi g'oyalariga xizmat qildirish maqsadida buzg'unchi kuchlar safiga qo'shib olishga shay turishardi. Bu esa o'z o'rnida mamlakatimiz mafkuraviy mustaqilligini saqlashga, mamlakatda barqaror tinchlikni ta'minlashga qarshi katta xavf tug'dirayotgan edi. Ayniqsa, ko'p millatlar va elat vakillari yashaydigan, turli dinlarga e'tiqod qiladigan aholi yashaydigan bizning yurtimizda millatlararo, dinlararo mojarolar boshlanib ketish xavfi

4-rasm. Islam Karimov

keskinlashishi mumkin edi. Buning ustiga xalqimiz ko'p yillik kurashchan ateizm hukmronligi davrida musulmonchilik an'analarini birmuncha unutib qo'ygan edi. Mustaqillik sharofati bilan mamlakatimizda diniy e'tiqod erkinligiga keng yo'l ochildi. Bu masalada O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov 1992 yil

2 iyulda so'zlagan nutqida shunday degan edi: "Dinga, diniy tashkilotlarga keng yo'l ochib berildi. Buyuk hajga ilgari nari borsa besh-olti kishi borardi. Endi har yili minglab odamlar muqaddas joylarga emin-erkin ziyoratga borishyapti. Din odamzodni hech qachon yomon yo'lga boshlamaydi. Din bu dunyoning o'tkinchi ekanini, oxiratni eslatib turadi, odam bolasini hushyor bo'lishga, harom yo'llardan uzoq yurishga, yaxshi bo'lishga, yaxshi iz qoldirishga undab turadi. Biz dinga bundan keyin ham barcha shart-sharoitlarni yaratib beramiz. Diniy rasm-rusumlarga, bayram-larga, diniy tarbiya va ta'limga doimo jiddiy e'tibor beriladi".5

Islom Karimovning chiqishlarida milliy manfaatlar, milliy istiqloq, vatanparvarlik, milliy qadriyatlar va milliy mentalitet masalalariga asosiy e'tibor qaratilgan edi. Xalqni milliy manfaatlar himoyasi yo'lida birlashtirish uchun xalqning mafkuraviy konsepsiyasini ishlab chiqilishi kerak edi. Bu hayotiy zaruriyatni chuqur anglagan Islom Karimov o'zining asarlar

4 «Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillari» T. «O'zbekiston», 2000 yil.

5 O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimovning 1992 yil 2 iyulda so'zlagan nutqi

to'plamining 1-jildini "O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura" deb atadi. Bu kitobda O'zbekistonning barcha sohalardagi milliy manfaatlarini o'z ifodasini topgan edi. Islom Karimov milliy mafkuraning konseptual asoslarini ishlab chiqish lozimligiga e'tibor berib, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi qabul qilinganligining bir yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan tantanali majlisda shunday dedi: «Asosiy qonunimizda ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi, deyilgan. Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi maqomiga ko'tarilishi mumkin emas. Bu konstitutsiyaviy qoida bizning oldimizga milliy istiqloq mafkurasini yaratish vazifasini qo'yadi. Milliy istiqloq mafkurasi xalqimizning azaliy an'alariga, udumlariga, tiliga, diniga, ruhiyatiga asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabr-toqat, adolat, ma'rifat tuyg'ularini ongimizga singdirishga xizmat qilishi lozimligini hech qachon unutmaylik».⁶

2007 yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi 7 tomonidan nashr etilgan «Milliy g'oya va rahbar mas'uliyati» kitobida «Mafkura – muayan ijtimoiy guruh yo qatlamning, millat yoki davlatning ehtiyojlarini, maqsad va intilishlarini, ijtimoiy-ma'naviy tamoyillarini ifoda etadigan g'oyalar, ularni amalga oshirish tizimi»⁸ deya ta'riflangan. Mafkura tushunchasiga berilgan ta'riflarni mustaqillik yillarida chop etilgan ko'plab boshqa manbalarda ham ko'rish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev (5-rasm) mafkura masalasida, «mafkura sohasida bo'shliq degan narsaning o'zi xech qachon bo'lmaydi. Chunki insonning qalbi, miyasi, ongu tafakkuri hech qachon axborot olishdan, fikrlashdan, ta'sirlanishdan to'xtamaydi. Demak, unga doimo ma'naviy oziq kerak. Agar shu oziqni o'zi yashayotgan muhitdan olmasa yoki bu muhit uni

qoniqtirmasa, nima bo'ladi, aytinglar?

5-rasm. Shavkat Mirziyoyev

Bunday oziqni u asta-sekin boshqa yoqdan izlaydi. Shunga yo'l bermasligimiz kerak. Mana gap nima haqida ketayapti!»⁹, deya ta'kidlaydi.

6 O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi qabul qilinganligining bir yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan tantanali majlisda O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov 1992 yil 2 iyulda so'zlagan nutqi

7 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi — rahbar xodimlarni tayyorlovchi va qayta tayyorlovchi, rahbarlar malakasini oshiruvchi o'quv-uslubiy va ilmiy markaz. O'zbekiston Prezidentining 1995-yil 19-apreldagi farmoniga muvofiq tashkil qilingan

8 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi tomonidan nashr etilgan «Milliy g'oya va rahbar mas'uliyati» kitobi

9 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning so'zlagan nutqi

Shavkat Mirziyoyev mafkura sohasiga ham innovatsiyalarni joriy etishga intilayotganligidir. Ushbu jarayonni: «bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo`liga o`tmoqdamiz. Bu bejiz emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g`oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi»¹⁰, deya fikr bildirgan.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021 yil 19 yanvarda ma`naviy-ma`rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirishga bag`ishlagan videoselektorda «Biz yaratayotgan yangi O`zbekistonning mafkurasi ezgulik, odamiylik, gumanizm g`oyasi bo`ladi. Biz mafkura deganda, avvalo, fikr tarbiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tarbiyasini tushunamiz. Ular xalqning necha ming yillik hayotiy tushuncha va qadriyatlariga asoslangan»,<sup>11</sup>- deb ta`kidlaydi.

Mafkuraning g`oyalari hamda kategoriyalari uchun sub`ekt ham ob`ekt ham inson hisoblanadi. Insonlar mafkuraning sub`ekti maqsadini, g`oyalarini keng xalq ommasiga, shuningdek, yosh avlodga etkazishga mas`ul shaxslar (masalan, umumta`lim maktabi rahbarlari) hisoblanadi. Mafkuraning ob`ekti esa, hali hayotiy harakat yo`nalishiga ega bo`lmagan o`quvchi-yoshlar tashkil etadi.

Ta`lim-tarbiyani boshqarayotgan umumta`lim maktab rahbarlari, mafkuraga daxldor bo`lgan, mafkura uchun sub`ekt vazifasini bajaruvchi ideologlar hisoblanadi. Ideologlar o`zlari mafkuraning g`oyalari hamda uning mazmun-mohiyatini tushunib olmoqliklari lozim bo`ladi. G`oyalar maktab rahbarining so`zlagan har bir nutqida, uning boshqaruv va pedagogik faoliyatida aniq pozitsiyani aniqlab beradi. O`zi taaluqli bo`lgan mafkuraning g`oyalarini tushunib olgan va ularni o`z o`rnida to`g`ri ishlata olish malakasiga ega bo`lgan maktab rahbari mafkuraviy kompetentlikka ega shaxs sifatida milliy manfaatga hamda davr xususiyatlariga mos ravishda faoliyat yurita oladi.

Mafkuraviy kompetentlik bugungi kunda yangi tushuncha hisoblanadi. Mafkuraviy kompetentsiya tushunchasiha bir to`liq ta`rif mavjud emas, kompetentsiya so`ziga alohida ta`rif berilgan.

Kompetensiya so`zi o`zbek tiliga chetdan kirib kelgan bo`lib, quyidagi ma`nolarda qo`llaniladi - lot.*Competentia* – muvofiq, mutanosib, munosib, loyiq lot. *Competere* so`zidan olingan.

Bugungi kunda chet elda to`rtta asosiy maktab, kompetensiyalarni o`rganib kelmoqda:

1. Amerika maktabi (xulq-atvor yondashuvi);
2. Ingliz maktabi (funktional yondashuv);
3. Fransiya maktabi (ko`p o`lchovli yondashuv);

---

¹⁰ O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning so`zlagan nutqi

¹¹ O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021 yil 19 yanvarda ma`naviy-ma`rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirishga bag`ishlagan videoselektorda so`zlagan nutqi

4. Nemis maktabi (yaxlit yondashuv)¹².

Amerika maktabi kompetensiyaning xulq-atvor xususiyatlarini aniqlashga ustuvor ahamiyat beradi, chunki muvaffaqiyat shaxsiy xususiyatlar bilan izohlanadi. Ushbu maktab vakillarining fikriga ko'ra, kompetensiya samarali harakatda amalga oshiriladi va turli tashkiliy omillarga ham, insonning funksional faoliyatiga ham bog'liq. Amerika maktabining vakillaridan biri, psixolog Robert Uayt¹³ 1959 yilda "motivatsiya tushunchasini qayta ko'rib chiqish: kompetensiya konsepsiyasi" (Motivation Reconsidered: The Concept of Competence) maqolasi bilan "kompetensiya" tushunchasini ilmiy muomalaga kiritdi. R. Uayt kompetensiyani juda keng belgilaydi, uni insonning atrof-muhit bilan samarali o'zaro ta'siri bilan bog'laydi. R. Uayt ta'limotining davomchisi Devid Makklelland, kompetentsiyalarni ijtimoiy-psixologik nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni taklif qildi. D. Makklelland Amerika kompetensiya konsepsiyasining asoschisi bo'ldi, bu kompetensiyaga asoslangan yondashuvning rivojlanish yo'nalishini belgilab berdi. R. Uayt g'oyalari davom ettirgan Richard Boyazis kompetensiyani faoliyat nuqtai nazaridan tushunib, uni ishni bajarish samaradorligi bilan bog'ladi. Amerikalik boshqa olimlar Layl M. Spenser, Antuanetta D. Lucia va Richard Lepsingerning xam xizmatlari shundaki, ular ushbu maktab uchun kompetensiya modellarini ishlab chiqdilar.

Buyuk Britaniyada 1980-yillarda kasb-hunar ta'limida funksional yondashuv qo'llanilishi boshlandi. Ushbu yondashuvning rivojlanishi kasbiy standartlar asosida kasbiy kompetensiyalarni ishlab chiqish zarurati bilan bog'liq edi. Kompetensiya ishni standartlarga muvofiq bajarish jarayonida harakat qilish qobiliyati bilan bog'liq edi. Ushbu yondashuv doirasida funksional, shaxsiy, kognitiv, axloqiy va meta-kompetensiyalarni o'z ichiga olgan kompetensiya modeli (Grem Chitham va Jeff Chivers) ham ishlab chiqilgan. 1990-yillari ushbu maktabda kompetensiya tushunchasi nafaqat kasbiy mahorat bilan, balki asosiy bilim va xususiyatlar bilan ham bog'lana boshlandi.

Fransuz maktabi ingliz maktabi bilan bir vaqtda shakllana boshladi. Uning mashhurligi 1990-yillarga to'g'ri keldi. Fransuzlar kompetensiyalarni rivojlantirish va o'lchash vositalarini kashf etdilar. Fransuz yondashuvi ko'p o'lchovli yoki keng qamrovli deb ataladi, chunki u ilgari mavjud bo'lgan barcha yondashuvlarning elementlarini birlashtiradi va tahlil qilinishi mumkin, shuningdek, xulq-atvor xususiyatlari bilan, u bilim va tajribani o'z ichiga oladi.

Germaniyaning ta'lim tizimi 1980-yillarda paydo bo'lgan "asosiy vakolatlar" konsepsiyasi tushunchasi bilan bog'liq. Ushbu konsepsiya, shuningdek, moslashuvchanlik, hamkorlik qilish qobiliyati, axloq, axloqiy barqarorlik kabi individual xususiyatlarni o'z ichiga olgan. Shunday qilib, nemis kompetensiyaga asoslangan yondashuv maktabi ham professional, ham shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarni hisobga oladi. Avstriya kompetensiyalar tarkibini o'rganishga bo'lgan yondashuvi nemis maktabiga juda o'xshash. Shuningdek, u "transversal funksional va kasbiy malakalar, shu jumladan ob'ektiv bo'lmagan o'ziga xos qobiliyatlar va shaxsiyat tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari" deb ta'riflangan. Ushbu vakolatlar kognitiv, ijtimoiy va shaxsiy deb tasniflanadi.

---

¹² TRACE: Transparent Competences in Europe: Overview of European Competency Frameworks – TRACE Project (electron resurs).

¹³ Robert Uayt - amerikalik psixolog, Garvard universiteti faxriy professori.

Eng keng tarqalgan ko'p o'lchovli yondashuv bilimlarni (kognitiv kompetensiyalar), ko'nikmalarni (funktsional kompetensiyalar), shaxsiy fazilatlarni va metakompetensiyalarni (o'rganish qobiliyati, aks ettirish qobiliyati va noaniqlik sharoitida muammolarni hal qilish qobiliyati bilan bog'liq) qamrab oladigan professional kompetensiyalarning murakkab modellari bilan ajralib turadi. Vaqt o'tishi bilan chet elda yangi murakkab tushunchalar va vakolatlar modellari paydo bo'lib, ularga qo'shimcha komponentlar qo'shilib kelmoqda¹⁴.

Kompetensiya modeliga xorijiy yondashuvga kelsak, UNESCO¹⁵ *the four pillars of learning* ta'limning to'rtta ustuni deb ataladigan narsani ta'kidlaydi, ularning har biri tegishli kompetensiyani shakllantiradi:

1. *learning to know* - bilishni o'rganish: kasbiy va uslubiy kompetensiya, dunyoni va uning murakkabliklarini yaxshiroq tushunish uchun zarur bo'lgan bilim vositalarini o'zlashtirish, shuningdek, keyingi o'rganish uchun tegishli etarli asosni shakllantirish bilan bog'liq;

2. *learning to do* - qilishni o'rganing: faoliyat kompetensiyasi insonning jahon iqtisodiy faoliyatida va jamiyat hayotida samarali ishtirok etishi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni o'zlashtirish bilan bog'liq;

3. *learning to be* - bo'lishni o'rganing: shaxsiy kompetensiya, maksimal rivojlanish uchun ijtimoiy va introspeksiya ko'nikmalarini o'zlashtirish bilan bog'liq psixososyal potensialinson, ham hissiy, ham jismoniy jihatdan, har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish maqsadida;

4. *learning to live together* - birgalikda yashashni o'rganish: ijtimoiy-kommunikativ kompetensiya, umuminsoniy va demokratik qadriyatlarni hisobga olgan holda, madaniyatlararo tushunish, hurmat va tinchlik ruhida, jamiyat hayotining barcha darajalarida va shaxslararo munosabatlarda, shaxslar va butun xalqlar tinchlik va hamjihatlikda yashashlari uchun shaxsni tarbiyalash bilan bog'liq¹⁶.

Rossiyalik tadqiqotchilar kompetensiya tarkibiga turli xil tarkibiy qismlar qo'shilishi mumkin bo'lgan bilim va ko'nikmalarni kiritadilar. Masalan, qobiliyatlar, shaxsiy fazilatlar, faoliyatga tayyorlik, ijodiy faoliyat, fikrlash uslubi, axloqiy me'yorlar, qiymat munosabatlari, aks ettirish, tahlil qilish qobiliyatlari va aloqa qobiliyatlari. A.M.Novikov¹⁷ ushbu komponentlarni professional yoki noprofessional deb ataydi, ya'ni ular professional bilimlarga qo'shimcha ravishda mutaxassis uchun zarurdir. A.K.Markovanning¹⁸ fikriga ko'ra, kasbiy kompetensiyaning to'rt turi mavjud: maxsus, ijtimoiy, shaxsiy va individual.

---

14 Божко Е.М., Ильнер А.О. Компетентностный подход в России и за рубежом: исторические и теоретические аспекты // Мир науки. Педагогика и психология, 2019 №1.

15 UNESCO - 1946 yil 4 noyabrda Frantsiyaning Parij shahrida tashkil etilgan. Uning asosiy vazifasi ta'lim, fan va madaniyat sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishdir.

16 www.en.unesco.org (electron resurs)

17 A.M.Novikov - Rossiyaning xizmat ko'rsatgan fan arbobi, pedagogika fanlari doktori, professor, Rossiya ta'lim akademiyasi akademigi, jurnalistlar uyushmasi a'zosi.

18 A.K.Markova - Psixologiya fanlari doktori, xalqaro akmeologiya fanlari Akademiyasi akademigi.

Maxsus kompetensiya - bu kasbiy bilimlarning mavjudligi va ularni amalda qo'llash qobiliyati.

Ijtimoiy kompetensiya - bu kasbiy faoliyat va hamkorlik usullarini, shuningdek, ma'lum bir professional jamiyatda qabul qilingan kasbiy aloqa texnikasini o'z ichiga oladi.

Shaxsiy kompetensiya - bu o'zini namoyon qilish, o'zini rivojlantirish va asta-sekin kasbiy deformatsiyaga qarshi turish, shuningdek kasbiy faoliyatni rejalashtirish qobiliyatini anglatadi.

Individual kompetensiya – bu o'z-o'zini tartibga solish, kasbiy va individual o'sishga tayyorlik, doimiy o'z-o'zini rivojlantirish va barqaror kasbiy motivatsiyani nazarda tutadi.

Manbalardan shuni ko'rsak bo'ladiki, «kompetensiya» tushunchasi umumiy masalalarni hal etishda amaliy tajribalar asosida bilim va ko'nikmalarni qo'llash, muvaffaqiyatli harakat qilishni nazarda tutgan bo'lsa, yurtimiz pedagogik soha olimlari tomonidan pedagogik kasbiy kompetentlik tushunchasiga ta'riflar berilgan bo'lib, «kasbiy kompetentlik – bu o'qituvchining ma'naviy dunyoqarashi, tashkiliy-texnologik va psixologik-pedagogik salohiyati, yani ularning kasbiy imkoniyatlari salohiyatini tasvirlaydi. Ushbu salohiyatni pedagogik jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda pedagogning faoliyati jarayonining holati va samaradorligini aniqlash mumkin bo'ladi», deya izohlangan.

Yuqorida berilgan ta'riflardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, fanga kirib kelayotgan har bir yangi tushuncha mohiyatini ochib beruvchi muayyan ta'rifni taqozo etadi. Ushbu ta'rif mafkuraviy kompetensiya tushunchasiga ham taaluqlidir. O'rganishlar shuni ko'rsatdiki: *«Mafkuraviy kompetentlik – bu shaxsning mafkura sohasida bilimga egaligi va mafkura bo'yicha e'tiqodning shakllanganligi hamda o'z mafkurasidagi g'oya va muayyan qarashlarni boshqa insonlarda ham shakllantira olishini ko'rsatuvchi xususiyatdir».*

Bugungi kunda maktab rahbarlarida mafkuraviy kompetentligini rivojlantirish orqali yosh avlodni ma'naviy va g'oyaviy tomonidan barkamol qilib tarbiyalay olsak, bugungi axborot almashinuvi rivojlanib borayotgan sharoitda, mafkura sohasidagi g'alabaning ahamiyati siyosat va iqtisodiyat sohasidagi g'alabanikidan kam bo'lmaydi.

Xulosa

Mazkur maqolada keltirilgan fikrlar asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

–mafkura tushunchasi, uning insoniyat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy ong mahsulidur, shu jumladan, muayyan ijtimoiy guruh, xalqning dunyoqarashini ifodalaydigan falsafiy, ijtimoiy-siyosiy (yoki masalan, diniy) tomondan tizimga solingan g'oyalar, tamoyillar yig'indisi hamda ularning jamiyat hayotiga tatbiq etish yo'llari, usul va vositalari majmuasini nazarda tutadi;

–ta'lim menejmenti bilan mafkura o'rtasida o'ziga aloqa mavjud bo'lib, har bir mamlakat ta'lim mazmuni va boshqaruviga shu mamlakatning rasmiy yoki norasmiy mafkurasi muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi. Mafkura o'z tamoyiliga ko'ra ta'lim mazmuni va menejmentining yo'nalishini belgilab beruvchi omil hisoblanadi;

–mafkuraning sub'ekti va ob'ekti ham inson bo'lib, bu mafkuraning sub'ekti bo'lgan shaxslar o'z xususiyatiga ko'ra mafkuraning maqsadi, undagi bosh va asosiy g'oyalar hamda kategoriyalarning mohiyatini anglagan xalq ommasiga etkazishga bel bog'lagan kishilar (masalan, maktab rahbarlari), uning ob'ekti esa, mafkuraviy maqsadni tushunib etmagan, hali hayotiy harakat yo'nalishiga ega bo'lmagan insonlar, masalan, o'quvchi-yoshlar ekanligi. Mafkuraviy faqat bunyodkor mafkuragagina asoslangan emas, ijtimoiy hayotda boshqa mafkuralar jumladan, vayronkor mafkuralarni targ'ib etuvchi shaxslarda ham o'z mafkuralariga asoslangan bo'ladi;

–tarbiyaning turlaridan biri bo'lgan g'oyaviy tarbiya mafkuraviy muassasalar orqali amalga oshiriladi, mafkuraviy muassasalar deganda inson ongini shakllantirish yoki rivojlantirish bilan shug'ullanadigan, faoliyati bevosita inson ongiga yo'naltirilgan ijtimoiy institutlar hisoblanadi. Ushbu ijtimoiy institutlar doirasiga oila, mahalla, barcha ta'lim muassasalari, radiotelevideniya, axborot yaratuvchi va uni uzatuvchi muassasalar kiradi;

–mafkuraviy muassasa sifatida ta'lim muassasalarining zimmasiga mafkura borasida ko'p vazifa va mas'uliyat yuklanadi. Chunki, unda bevosita yosh avlod ongini shakllantirish bilan shug'ullanuvchi, ularni g'oyaviy va ma'naviy jihatdan to'g'ri tarbiyalashga mas'ul bo'lgan shaxslar: umumta'lim maktab rahbarlari faoliyat yuritadilar;

–tarixiy mafkuralar muayyan mafkura nazariyasi kishilar ongida shakllanib borishida jamiyatdagi muayyan ijtimoiy qatlamning ahamiyati katta. Milliy mafkura mohiyatan ijtimoiy mafkura hisoblanib, o'zida jamiyatdagi barcha tabaqa, sinf va qatlam manfaatining in'ikos ettirsada, namaliyotda u ham o'z sub'ekti, ya'ni tayanchiga ega bo'lishiga zaruriyat tug'iladi. Milliy mafkurani shakllanishi uchun birlamchi sub'ekt, ya'ni ideolog rolini mamlakatdagi ziyolilar jumladan, maktab rahbarlari bajara oladi;

–amaliyotda har bir mafkuraviy muassasada vakolati ikki turdagi, ya'ni bosh va yordamchi darajalardagi ideologlar mavjud bo'ladi. Bosh ideolog deganda, ana shu muassasaning g'oyaviy va ma'naviy muhitiga bevosita javobgar shaxs, ya'ni muassasa rahbari (jumladan, umumta'lim maktablari maktab rahbarlari) tushuniladi. Yordamchi ideologlarga esa, muassasada inson+inson munosabatida faoliyat olib bordigan barcha xodimlar kiradi;

–maktab rahbarlarining mafkuraviy kompetentligini rivojlantirish masalasi to'laqonli muassasa rahbar zimmasidagi yuklatiladi.

Umumta'lim maktablari rahbarlarining g'oyaviy kompetentsiyasini rivojlantirishda psixologik yondashuvning turli jihatlari o'rganildi. Yondashuvning nazariy asoslari, mafkuraviy kompetentsiyani rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar, psixologik yondashuvni qo'llashning amaliy jihatlari aniqlandi. Olingan natijalar asosida umumta'lim maktablari rahbarlarining mafkuraviy vakolatlarini psixologik yondashuvdan foydalangan holda rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

O'rganish jarayonida umumta'lim maktablari rahbarlarining g'oyaviy kompetentsiyasini rivojlantirishda psixologik yondashuv muhim o'rin tutishi ma'lum bo'ldi. U har bir rahbarning psixologik rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini va individual xususiyatlarini hisobga olishga imkon beradi, bu esa mafkuraviy kompetentsiyaning samarali rivojlanishiga yordam beradi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. «Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillari» T. «O`zbekiston», 2000 yil.
2. O`zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimovning 1992 yil 2 iyulda so`zlagan nutqi
3. O`zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi qabul qilinganligining bir yilligiga bag`ishlab o`tkazilgan tantanali majlisda O`zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov 1992 yil 2 iyulda so`zlagan nutqi
4. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi tomonidan nashr etilgan «Milliy g`oya va rahbar mas`uliyati» kitobi
5. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021 yil 19 yanvarda ma`naviy-ma`rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirishga bag`ishlagan videoselektorda so`zlagan nutqi
6. Божко Е.М., Ильнер А.О. Компетентностный подход в России и за рубежом: исторические и теоретические аспекты // Мир науки. Педагогика и психология, 2019 №1.
7. www.en.unesco.org (electron resurs)
8. TRACE: Transparent Competences in Europe: Overview of European Competency Frameworks – TRACE Project (electron resurs)